

## Poznámky ke srovnávání

Zdeněk Hrbata

### I.

Komparace, komparování nebo myšlení v paralelách jakožto intelektuální hlediska či logické postupy – obdobně jako dedukce či indukce – nikdy nebyly výsadou jenom komparatistiky, působily také v různých oblastech poznávání, jejichž představitelé například věřili, tak jako Montesquieu v *Perských listech*, že nejprůkaznější cesta k poznání „sebe“ vede přes poznání „druhého“.

Jestliže však vnímáme srovnávací studia literatur (kultur, umění, ...) jako poměrně starou univerzitní doménu – tzn. nejen jako ono komparování –, musíme hned zpočátku připomenout, za jakých vnějších okolností se mohla v první polovině 19. století konstituovat. Bylo to ovzduší politického liberalismu (též ve spojitosti s kosmopolitní „la République des Lettres“ vzdělanců 18. století) a ideologie evolucionismu, dále nadnárodního zření i ukončené hegemonie jednoho estetického systému – (francouzského) klasicismu. Podnětný byl též příklad poskytnutý srovnávacími postupy v přírodních vědách (N. Grew, Buffon, Cuvier). Některé z těchto okolností prostoupily také vnitřní charakteristiky samotného srovnávacího studia, relevantní i v současnosti, a to v podobě těchto výchozích bodů: otevřenosti vůči jiným kulturám, samotné evoluční podstaty disciplíny, tedy přijímání nebo integrace nových přístupů, a přesahovosti (interference, interdisciplinarita, dialogičnost).

Základní situaci, která umožňuje komparovat, je setkání s jiným, s jinakostí, zpravidla zprostředkovanou odlišným jazykem nebo kulturním kódem. Záměrně teď necháváme stranou, že umělecká literatura vůbec je, jakožto ozvláštnění, deautomatizace jazykové komunikace – řečeno s ruskými formalisty –, jinakost. Poukazujeme jen na primární událost, jež může nastávat (nebo spíše mohla? – co dnes vlastně ještě může udivovat evropskou literaturu, intelektuální sféru?!) díky různým formám onoho setkání, nebo dokonce šoku. Toto setkání není jen nárazem percepce, při níž „exotičnost“ různého stupně a druhu překvapí smysly, ale především náporom otázek, které jsme si dosud nekladli a které se nás ani netýkaly.<sup>1</sup> Tak se ještě komplikuje onen stěžejní problém, který v osmdesátých letech mimo jiné vytkli Gérard Genette a Marc Fumaroli: „Jak mluvit o literatuře?“<sup>2</sup> Rozšířme: o kultuře, umění, ...?, protože M. Fumaroli mluvil po vzoru Giambattisty Vica o skutečně nové vědě – *Scienza nuova*, jejímž úběžníkem by byly srovnávací dějiny různých disciplín, „univerzálie imaginárna“. G. Genette při této příležitosti

<sup>1</sup>Srov. Chevrel, Yves. *La littérature comparée*, éd. Que sais-je? 4e édition corrigée. Paris : Presses Universitaires de France, 1997, s. 12.

<sup>2</sup>Revue *Le Débat*, březen 1984 (srov. Pageaux, Daniel-Henri. *La littérature générale et comparée*. Paris : Armand Colin, 1994, s. 182–183).

operoval se spojeními a s pojmy, jako jsou historické i transhistorické „obecné kategorie“, „historická poetika“, „studium transtextových faktů“. Tato „nová věda“, a je to patrné, by měla opět usilovat o systém systémů, pro nějž je na jedné straně příznačně rozšiřující se zorné pole (předmětně i metodologicky rozlehlejší dějiny) – zcela obecně řečeno extenze pod egidou antropologické jednoty lidského univerza –, a současně na straně druhé přibližování jak srovnatelných témat (tematologie rýsuje literární celky přesahující lingvistické a chronologické hranice), tak vytváření sérií různých faktů a singularit. Přitom se v této scelující vizi nejedná o shromažďování nebo uspořádávání empirických daností, ale o souvztažný a dialogický prostor, v jehož rámci – anebo naopak ve zřetelném postoji, byť n-mnoze iluzorním, „nad“ ním (jako vykladač, interpret, držitel konceptů, ...) – komparatista očekává nebo vyvolává příležitost k metodické prezentaci.

Řada komparatistů (Étiemble, Chevrel, Marino, Guillén, Pageaux, Zima aj.) v posledních desetiletích definuje a redefinuje obor, což by kromě jiného mohlo svědčit o jeho dynamičnosti, přičemž pochopitelně prosazují různé názory a tendence, například zmíněný extenzivní geografický záběr, pojetí generální literatury jakožto „metakritiky“, spojení komparatistiky s kulturní antropologií nebo historií aj. Celkem shodně však pohlízejí na srovnávací studia jako na činnost, jež má systematicky otevírat možnosti přístupů a čtení. – Tady snad stojí za povšimnutí, že mnohé dávné problémy, někdy šmahem odsunované jako „pozitivistické“, se jaksi přemístily do novějších literárněvědných koncepcí, které jako by se tím na pohyblivých hranicích spřížňovaly se „starou“ komparatistikou (ukazuje se, že historii a epistemologii oboru nelze jednoduše přehlížet, předkládají-li k novým řešením aspoň nějaký živý, lépe řečeno otevřený, aspekt problémů). Dochází k tomu ovšem v dynamičtějších přístupech, jiných konstelacích a ve více interferenčním „prostředí“, kde se omšelé pojmy připomínají se svou zakódovanou otázkou v pojmech nových: tak třeba „pramen“ nebo „zdroj“ v Genettově hypotextu, problematika „úspěchu“ v Jaussově recepční estetice. Další „srovnávací“ námět by mohl vyplývat ze skutečnosti, že někdejší komparatisté trpělivě sprádali a kompletovali vztahy mezi jednotlivými literaturami a jejich vzájemné vlivy (a nemuselo jít jen o ploché chápání vlivu), řadili a klasifikovali za účelem vytvoření celku. Tato systematizující pracná metodika, jíž vždy hrozilo nebezpečí nezavršitelné „encyklopedie“ odkazů, svou vírou v neustále završované etapy poznání leccíms (např. svými objektivistickými rysy) připomíná, jak tomu říkal Roland Barthes, „strukturalistickou činnost“, čili zanícené vytváření spojnic a systémů. Samozřejmě s tím důležitým rozdílem, který teď poněkud riskantně zjednodušíme, že zatímco při zkoumání kontaktů literatura fungovala na vnějším obvodě děl, ve strukturalismu naopak vnitřní vazby mezi entitami díla dokládaly principy jeho fungování.

Na tomto místě si dovolíme určitý ironický tón. Novější záliba v onom definování a redefinování oboru se z jiného zorného úhlu může jevit až jako obsese svého druhu, svědčící o permanentních deficitech či příznačné a leckdy stísnující „neumístěnosti“ komparatistiky. Jinými slovy, (předpokládaná) dynamičnost disciplíny související též s měnící se látkou nebo s komplexním, ubíhavým předmětem zkoumání rovněž přináší nejistoty různého typu (a možná proto i občasné razantní zvraty při prosazování určitého směru „vývoje“). Namátkou: je přece obecně srozumitelnější, ne-li přijatelnější, když se kontinuálně „dělá“ takřkajíc usedlejší, ohraničená literární historie, filologie atp. – jakákoli. D.-H. Pageaux hned v prvních větách své už citované knihy připomíná škodolibou otázkou: „Ale co vy, komparatisté, vlastně srovnáváte?“ Pravdivá, ačkoli neméně provokativní odpověď by dnes měla znít: Nic. Jistě, s tím nezbytným vysvětlujícím dodatkem, že komparatistika texty konfrontuje (usouvztažňuje), aby postoupila k dalším otázkám, v nichž, domníváme se, spočívá „komparatistická činnost“: třeba k otázkám hlubinné specifčnosti psaní, jeho různých dimenzí, poznávacích, poetických aj., interferencí s neznámými trasami přesunů a komunikací („dráhy andělů“ nebo cesty prostředníka bohů i hermeneuta Herma v nepopsaném prostoru mezi již vyznačenými věcmi, říká Michel Serres), pohyblivých meziprostorů a „zakřivených“ perspektiv.

I vzhledem k řečenému představitelé srovnávacího studia dost pravidelně zvažují a korigují někdejší nároky komparatistiky – připomeňme, že v 19. století bylo dokonce jejím cílem dospět k jakési „filosofii umění“ a že v první polovině 20. století aspirovala mezi literárními vědami na „završující disciplínu“ (P. Van Tieghem). A zároveň předkládají nové. Mnohdy jsou to ovšem staronové pretenze, uvědomíme-li si, že za nimi prosvítá univerzalistický nebo encyklopedický ideál celku (např. u R. Étiemble) a s ním i postulát nejen obecně platných zákonů rozumu, etiky, ale často také kulturního faktu (typologie invariantů rozlišitelných v různých obsazích).

Bylo by nutno podrobněji posoudit, do jaké míry se tato tradiční a v zásadě deterministicko-univerzalistická snaha o propojování literárních a kulturních „kontinentů“ (na základě podobností nebo obdobných příčin – a pod heslem *Felix qui potuit rerum cognoscere causas*) liší od – alespoň pro nás – inspirativnějšího komparativního úsilí, které intencionálně a metodicky usouvztažňuje texty, řady textů, literatury a kultury, a přitom sleduje jejich dialog v rovině setkávání i diferencí. Diferencí instrumentalizovaných, relačních, nikoli dichotomických. Prostorem **generální (obecné) a srovnávací literatury**, jak jsou pracoviště komparatistiky od počátku sedmdesátých let v zahraničí často nazývána, je potom prostor relativního (tj. vztahového), ne však jednoduše demonstrovatelného či přisvojitelného. D.-H. Pageaux říká, že

v této situaci komparatistika vytváří „mezi-jazyk“, konstruuje vazbu, souvislost. Anebo vytváří syntézu jaksi „nad“ texty. Představuje tak v důsledcích dva pohyby myšlení, v terminologii jeho a C. Guilléna:<sup>3</sup> pohyby „inter“ a „supra“. Oproti tomu pouhé juxtapozice textů, literatur apod. – a tady končí i doména komparování – mohou ústit jen v konstatování nepřekonatelných zvláštností; nevzniká tedy nic „mezi“ ani „nad“.

Při bližším pohledu na epistemologii oboru a jeho peripetie zjišťujeme (a lze to ostatně očekávat), že svým způsobem zrcadlí kognitivní ambice i humanitní proudy novověkého evropského myšlení. V tomto smyslu obor sám symbolizuje kontinuitu jistých zadání nebo pohledů, otázek a vizí, a to diferencovaně: od srovnávací literatury v užším slova smyslu (zkoumání binárních vztahů) přes syntézu v rámci určitého stylu, proudu, žánru (generální literatura) až po světovou literaturu jako ideální horizont. Paul Van Tieghem si prizmatem hlavně dvou prvních kategorií nepředstavoval ani tak proces stupňovitěho poznávání, jako souběžné metodické operace různého typu, které se ve spolupráci, ale nezaměnitelně vedle sebe doplňují. Řečeno jinak, máme tu zkoumání geneticko-kontaktní, typologická (podobnosti bez „vlivu“) a – vytčený cíl, i když bez záruk, zato ovšem bez esencialistických a *priori*, která by omezovala pochopení diferencí. Použijeme-li jiné, možná aktuálnější termíny, dostáváme toto rozvržení: událost setkání dvou kontextů, dále fakt a fungování určité „zóny“ na nejrůznějších úrovních (kulturněhistorické, poetologické, ...) a konečně něco, co se však od časů Goethovy ušlechtilé ideje *Weltliteratur* proměňovalo ve víceméně pragmaticko-scientistický úkol. Pojem „světová literatura“, který byl Goethovým přáním, se stal didaktickým nástrojem výkladu a organizace dějin literatury.

## II.

Načrtli jsme známé osy a ambice srovnávacího studia, s různými důrazy se v nich připomenuly pojmy univerzalizmus (řád), interference (interakce), dialogičnost a v jistém slova smyslu i relativnost. Můžeme opět poznamenat, že za nimi vnímáme novověké alternativy (evropské) epistemologie a poznávání, tzn. především snahy o nový způsob vnímání jsoucen. Pro reflexi komparatistiky jsou zřejmě důležité hlavně dvě, jestliže je nemíníme pouze a jednoduše antagonicky, nýbrž v rozlehlejších poli myšlení, které je „pod napětím“ a kde se alternativy střídají, ale i vyažují podle způsobu zadání a povahy otázek.<sup>4</sup>

<sup>3</sup>*Entre lo uno y lo diverso. Introducción a la Literatura comparada.* Barcelona, éd. Critica 1985.

<sup>4</sup>V následujících poznámkách se volně inspirováme některými úvahami o univerzalizmu a relativismu v knize Tzvetana Todorova *Nous et les autres. La réflexion française sur la diversité humaine.* Paris : Éd. du Seuil – Janvier 1989.

Michel de Montaigne svým meandrovitým myšlením zkoumá po mnoho let konkrétního člověka s konkrétními vlastnostmi (jeho *Eseje* literárně objevují „kouzlo vady“), tedy především sám sebe jako téma v pohybu. Pozoruje na sobě nedostatky, své psychofyziologické příznaky, svůj individuální kontradiktorní řád i konstantní (opět kontradiktorní) znaky lidství. Průběžně dospívá ke zjištění, že „stálého není naprosto nic, a to ani v bytí našem, ani v bytí věcí mimo nás“.<sup>5</sup> Nic nepodléhá univerzalizmu. Cesta k sobě, k individualitě, jež nezakrývá, ba naopak zdůrazňuje, ne-li zveličuje (přesněji: stylizuje) své nedostatky, však přitom paradoxně vede i na cestu ke druhému, k jinému; v důsledcích pak k úplnému respektování rozdílů. Dokáže-li člověk konstatovat a přijímat zvláštnosti a rozpory u sebe, musí je akceptovat a uznávat i u druhého. Svět je množinou pozorovatelných a fascinujících diferencí bez univerzálního základu, a konečností i bez jednoty lidského rodu.

Montaignův induktivní relativismus, který kulturní historii odkazuje krom jiného také představu či spíše zkušenost neredukovatelných odlišností (maximální tolerance zároveň brání kritickému soudu), nemohl být přijatelný pro klasicistní racionalismus a estetiku s její doktrínou více či méně abstraktních obecnin, univerzálních typů nebo charakterů. Rozpad univerzálních „celků“, respektive relativizace zákonů a řádu, jež Montaignem v jedné linii evropského myšlení započala, znepokojoval také osvícence zvažující status partikulárního ve vědeckém poznání a filosofii. V otázkách společné lidské přirozenosti, věčných zákonů přírody a přirozené morálky Rousseau rozhodně čelí Montaignově metodě jednak rozumem dedukujícím struktury jevů a novátorskou hypotézou nastolujícím obecná východiska k poznávání člověka (*O původu nerovnosti mezi lidmi*), jednak jí odporuje vlastně „montaignovským“ postupem – introspekci, jež podle něho každého z nás může přesvědčit o vrozených zásadách etiky (vnitřním smyslu pro rozlišování pravdy a spravedlnosti). Tak se do „komparací“ s obnovenou silou, ale v myšlenkově výrazně produktivnější a modernější podobě navrací idea pozitivního srovnávání ve spojení s univerzáliemi lidstva.

Z kulturních událostí a epizod důležitých pro srovnávací myšlení znovu uvedme ještě jednu. Jestliže Montaignova cesta ke druhému, k jinakosti směřuje přes vlastní „já“, pak Montesquieu postupuje opačně. I i když se také zdá, že se v *Perských listech* prosazují partikulární názory na pravdu v duchu Montaignovy tolerance, nejvyšší principy, byt by byly zkorumpované, jsou tu společné všem lidem bez rozdílu náboženství. Příběh Peršanů žijících ve Francii je však paradigmatický z jiných důvodů. Vědění a poznávání (zejména vlastního já – člověk je, v duchu La Rochefoucauldových maxim, vůči sobě zaslepený, může poznat jen jiné) zde naráží na hranice svých možností – egocentrismus lidí

<sup>5</sup>Montaigne, Michel de. *Eseje*. Přel. Václav Černý. Praha : Erm, 1995, s. 188.

a národů; přesto se ukazuje, že jedině komparativní metoda může vést k cíli, k lepšímu chápání sebe, které je možné, pokud implikuje poznávání druhých. Jakožto „Peršan“ se Montesquieu nejprve odpoutal od sebe, od vlastní země, aby se jasnozřivého popisu své společnosti dobral „přes“ Persii.

Na závěr ještě k idejím „celku“, o něž usilují řazení a uspořádání literatur. Už od počátků novodobého komparování se v těchto schématech zřetelně uplatňují jak explikativní, tak deskriptivní rysy a snahy. Friedrich Schlegel, rovněž klasifikující celek evropské literatury, podmiňuje estetický soud mravním hlediskem, „krásno“ poměřuje s obsahy, s filosoficky a morálně interpretovatelným významem jednotlivých děl. Naproti tomu francouzská tradice se nadlouho spojuje s metodou, jejímž cílem je uspořádaně představit celkovou, již existující skutečnost, zapojovat fakta do sérií, objevit zákony organizace literárního dění.

Je-li toto základní větvení, ne-li metodologická dichotomie, pokusme se oproti tomu vždy počítat s opomíjeným nebo vylučovaným „třetím“, jak to dělá Michel Serres, když interpretuje Goyův obraz. Z jeho vlastního prostoru, ale přitom také z našeho odstupu či z naší zkušenosti současníků toto dílo problémově otevírá otázkám, které míří za okruh známých „duelů“ – jestliže nepopíráme, že umění udržuje se skutečností nezrušitelný vztah:

Dva nepřátelé mávající holemi zápasí přímo uprostřed pohyblivých písků. Každý bedlivě hlídá taktiku toho druhého, po ráně následuje rána, po úhybném manévru odpověď. My, diváci, kteří stojíme mimo rámec obrazu, pozorujeme symetrii pohybů v časovém průběhu: jak nádherné divadlo – a jak banální!

Ježte malíř – Goya – zabořil oba duelanty až po kolena do bahna. Při každém pohybu je pohlcuje lepkavá jáma, takže oba postupně a vzájemně pracují na svém zániku. Jakou rychlostí? To závisí na jejich agresivitě: čím urputnější je zápas, tím živější, prudší jsou pohyby urychlující zabředávání. Hlubinu, do níž se propadají, válečníci netuší. My ji naopak zvnějšku vnímáme zřetelně.

Kdo zemře? říkáme si. Kdo vyhraje? myslí si oni a s nimi nejčastěji většina lidí. Vsadíme se. Vy napravo, sázejte, nalevo jsme už hráli. Boj je nejistý ... máme před sebou pouze dva soupeře, mezi nimiž nade vši pochybnost rozhodne vítězství. Ale v postavení třetího, vně jejich pětky, spatřujeme další místo, bažinu, kam se bitka propadá. Neboť tady, s touž nejistotou jako u duelantů, hrozí sázkařům, že ztratí všichni. Podobně jako bojovníci, protože je víc než pravděpodobné, že země pohltila je i hráče, dříve než si vyřídí účty.

Námětem je rvačka: každý pro sebe a za sebe, a dále, je tak bojovná, natolik horkokrevná, že přivádí do varu fascinované hlediště, které se účastní zápasu svými výkřiky a zlaťáky.

A teď: neopomijíme svět věcí samých, pohyblivý písek, vodu, bahno, rákosí močálu? V jakých to bažinách se pospolu brodíme a utápíme coby činní soupeři i neduživí čumilové? A co já sám, který toto píše v samotě a tichu úsvitu?<sup>6</sup>

<sup>6</sup>Serres, Michel. *Le contrat naturel*. Paris : Éd. François Bourin, 1992, s. 13–14.

## Comparing

The article begins by discussing the conditions and goals that made the founding of comparative studies as a university discipline possible in 19<sup>th</sup> century, and pointing out those which are still relevant nowadays (among others, the evolutionary essence of the discipline, its interdisciplinary and dialogical quality). Then it focuses on some epistemological questions of the discipline and on its peripeties, where it observes the differentiated continuity of both the questions and the cognitive ambitions (e.g. universalism). The second part of the article outlines two examples of the comparative attitude towards self-knowledge and the knowledge of the other, as shown in Montaigne's *Essais* (from the self to the other) and in Montesquieu's *Lettres persanes* (through the other to the self).